

Hajadonként a dinasztia szolgálatában

Sandra Hertel: Maria Elisabeth. Österreichische Erzherzogin und Statthalterin in Brüssel (1721–1741) (Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, Bd. 16) Böhlau Verlag, Wien, 2014. 386 oldal

Sandra Hertel kutatási témái rendre meghatározó, főrangú női alakokkal vagy uralkodó-nőkkel kapcsolatosak. Doktorálását követően 2013 és 2014 között a bécsi Albertina alkalmazta őt a gyűjtemény megalapításáról rendezett kiállítás előkészítése során, a katalógusban ő dolgozta fel Mária Krisztina Habsburg-Lotaringiai főhercegnő életét modern felfogásban. 2015 és 2018 között az Osztrák Tudományos Akadémia Művészet- és Zenetörténeti Kutatások Intézetében az „Uralkodói reprezentáció és történeti kultúra Mária Terézia uralkodása idején (1740–1780)” (*Herrscherrepräsentation und Geschichtskultur unter Maria Theresia [1740–1780]*) című kutatási projektben működött közre. 2018 szeptembere óta a Ruhr-Universität Bochum adjunktusa a Kora Újkori Történelem és Nemek Története tanszéken (*Lehrstuhl für Geschichte der Frühen Neuzeit und Geschlechtergeschichte*). E kutatások „előtanulmányának” tekinthetjük doktori disszertációját, amely nyomtatott formában 2014-ben jelent meg. Könyvének középpontjában Mária Erzsébet Habsburg főhercegnő (1680–1741), I. Lipót leánya, VI. Károly német-római császár lánytestvére áll.

A Bécsben sokáig csak „éldegélő” főhercegnő (sem a spanyol, sem a tiroli helytartóságot nem nyerte el) 1725-től fontos pozíciót töltött be: fivére a spanyol örökösödési háborút lezáró 1713. évi utrechti béke értelmében az osztrák Habsburg-ház kezére jutott déli (Osztrák-)Németalföld élére helyezte főkormányzóként és helytartóként. Kinevezését elsősorban dinasztikus érdekek vezették, a főhercegnő neme másodlagos volt – de

esete nem példa nélküli. Németalföld élén a 16–17. században több női főkormányzó is állt, akik neve és tevékenysége jól ismert a korszak kutatói előtt: Habsburg Margit osztrák főhercegnő (1507 és 1530 között), Habsburg Mária magyar királyné (1530 és 1555 között), Margit pármái hercegnő (1559 és 1567 között) és Izabella spanyol infánsnő (1621 és 1633 között). Jóval kevésbé ismert azonban 18. századi utódjuk. Sandra Hertel monográfiája az ő és németalföldi évei bemutatására tesz kísérletet. Célja azonban nem a főhercegnő politikai tevékenységének és a tartomány egykorú közigazgatásának elemzése volt. Munkája egyrészt életrajzi kísérlet, másrészt részletesen és alaposan bemutatja és elemzi a főhercegnő brüsszeli udvartartását, annak megszervezését, belső dinamikáját és jellemzőit. Az életrajzírás módszertanával ötvözi a napjainkban divatos udvar- és ceremóniakutatás céljait és módszereit, továbbá hangsúlyozottan vizsgálja (néhol talán túlzottan is) és előtérbe helyezi a társadalmi nemek (*gender studies*) kutatása keretében a női nem szerepét.

Az udvartartás kutatása Magyarországon ritkaság, mivel csekély ismereteink elsősorban a középkori magyar királyi udvarról léteznek, illetve az erdélyi fejedelmi udvarról folynak részletesebb vizsgálatok. A kora újkorban a Magyar Királyságban nem beszélhetünk állandó uralkodói udvarról, az országgyűlések ideiglenes udvartartása mellett csupán egyes főnemesek udvaráról állnak rendelkezésre adatok. (Kivételt jelent ez alól a királyság 18. századi helytartójának, Albert szász-tescheni hercegnek a pozsonyi udvartartása, amely azonban még mindig kevésbé ismert a történészek előtt.) E kötet így példát nyújthat a magyar kutatóknak ezen új kutatási irányzat alkalmazásához.

A kötet nyolc fő részre oszlik, de nem kronologikus beosztást követ, hanem időrendi fejezetek váltakoznak tematikus elem-

zésekkel. Ez utóbbiak főként az udvartartás vizsgálatát jelentik. Az első, bevezető fejezet a „kötelező elemeket” tartalmazza: a témaválasztás indoklását, a historiográfiai előzmények alapos áttekintését. A 2. fejezettel 1725-be „ugrunk”, a Bécsből Brüsszelbe tartó utazás és az átköltözés megszervezésével, az utazás lefolyásával ismerkedhetünk meg. Már ekkor megnyilvánult Mária Erzsébet különleges helyzete. Hertel bemutatja a főhercegnő női mivolta és a férfialapú társadalom közötti ellentétet. A negyvenöt éves hajdon főhercegnő ugyanis egyedül, férfikísérő (férj) nélkül utazott, ugyanakkor rangja és önálló politikai szerepe miatt fogadásakor speciális ceremonális előírásokat kellett betartani, és ez sok meglátogatott udvarban kivételes megoldásokat eredményezett.

A 3. fejezet részleteiben mutatja be a brüsszeli udvartartás megszervezését, a kiválasztási kritériumokat és az esetleges protekciót, az alkalmazottakkal szemben támasztott új elvárásokat, mivel egy hajdon női helytartó udvaráról volt szó, bár a bécsi udvart vették mintául. Példákkal bizonyítja a szerző, hogy nem Izabella infánsnő spanyol udvartartásának mintáját követték, mint ahogy eddig ezt feltételezték, hanem a Bécsben élő özvegy császárnékét. (89. old.) Ennek ellenére több részletben jelentősen eltértek a bécsi példától: Ott 1527-től négy fő udvari hivatalt különböztethetünk meg: a főudvarmesteri hivatalt (*Obersthofmeisteramt*), a főkamerasi hivatalt (*Obersthofkämmereramt*), a főudvarnagyi hivatalt (*Obersthofmarschallamt*) és a főistállómesteri (*Oberstallmeisteramt*) hivatalt. Feladataik jól elkülönültek egymástól: a főudvarmester volt felelős a ceremóniáért és az udvari élet működéskéért, a főkameras az ellátásáért, a főudvarnag az utazások alatt a szállásokért, továbbá övé volt az udvartartás tagjai fölötti bíraskodási jogkör. A főistállómester intézte a kocsikkal, hintókkal, lovakkal kapcsolatos ügyeket. Jogosan merülhetett fel Brüsszel esetében a kérdés: lesz-e annyi feladata az udvartartásnak, hogy mind a négy hivatalnak jusson elegendő munka. Így az előírás-

soknak ellentmondva udvari hivatalokat vontak össze: a főudvarmester alá rendelték a főudvarnagyi és a főkamerasi hivatalokat, míg a főistállómesteri hivatal önálló maradt. Hertel szerint azért, mert – hasonlóan a mintának tekintett özvegy császárnéi udvartartáshoz – leginkább ennek függetlensége szimbolizálta az önállóságot, azt, hogy a főrangú személy nem tartozik más gyámsága alá. Ez a „nagykorúsítás” elengedhetetlen volt Mária Erzsébet esetében, akit csak így ismerhettek el a fivére képében eljáró helytartónak. (337. old.) A főudvarmester tevékenységi köre Németalföldön több feladatot is ötvözött: főudvarnagyként és főkamerasként is szolgált, a helytartó mellett tanácsadó, vagyis speciális szerepet töltött be, ő volt egyben az első miniszter is (97. old.), tehát politikailag is aktív szerepet játszott. A helytartó hercegnők mellett a főudvarmester szerepköre még meghatározóbb volt: ő volt a „férfi” az udvarban. Az alfejezetből megismerjük azokat a személyeket is, akik ebben az időszakban ezt a posztot betöltötték (Philipp Wirich von und zu Daun gróf, Guilio Visconti gróf és Friedrich August Harrach gróf). Különösen jól sikerültek azok az elemzések, amelyek a személyükkel együtt járó szükségyszerű változásokat taglalják.

Hertel azonban nemcsak a magasabb rangú udvari tisztviselőkkel foglalkozott, hanem az 1725 és 1741 közötti udvartartás egyéb szereplőivel, a többi 266 alkalmazottal is. Elsősorban kiadatlan bécsi és brüsszeli levéltári forrásokat használ fel, a nyomtatott sematizmusok közül csak az 1727. évit (*Calendrier de la Cour pour l'année 1727*. Bruxelles, 1727.). Mindemellert véleményünk szerint hiányzik könyvből az alaposabb összevetés az egykorú ceremóniairodalom előírásaival. Érdemes lett volna részletesebben összehasonlítani a brüsszeli más udvartartásokkal, ennek hiányában nem könnyű megítélni az új brüsszeli udvar egyediségét. A könyv mindössze a főhercegnő korábbi bécsi udvartartásáról tesz említést (78. old.), pedig az összehasonlítás kézenfekvő lenne, mert az udvartartás, ahogy korábban is

említettük, napjainkban egyre kedveltebb, és eredményei egyre inkább hozzáférhetők. Az utóbbi években napvilágot láttak a bécsi udvari tisztségviselők és hivatalok részére kiadott utasítások,¹ és az udvartartási listákat is bevonják a kutatásokba. A bécsi egyetemen folytatott „A bécsi udvar (1711–1806) személyzete és szervezete – Szervezettörténeti és prozopográfiai vizsgálatok a kora újkori bécsi udvarról” (*Personal und Organisation des Wiener Hofes [1711–1806] – Organisationsgeschichtliche und prosopographische Untersuchungen zum Wiener Hof in der Frühen Neuzeit*) című projekt² első eredményei kiegészítik Hertel kutatásait.³

A 4. fejezet a kronologikus részek közé tartozik. Hertel tudatosan nem kívánt életrajzot írni, mivel „túl sok tudományos és metodikai kérdést nem lehetett feltenni és megválaszolni” (173. old.), de helyesen felismerte, hogy a főhercegnő későbbi élete nem lenne érthető portréja nélkül. Rövid áttekintést kapunk a biográfia műfajáról, annak változásairól, sőt a napjainkban divatos tendenciákról is. Hertel ismerteti azokat a nézeteket is, amelyek jelenleg jellemzik a társadalmi nemek vizsgálatát. A szerző azt vallja, hogy napjainkban a nők és a társadalmi nemek vizsgálatakor mindkét nem érzelmeivel foglalkozni kell, sőt az érzelmek és tapasztalatok vizsgálata újfajta felismerésekhez vezethet. Nem ért egyet azzal a túlhangsúlyozott nézettel, amely az emberek (nők és férfiak

egyaránt) életútját csupán mint reakciót és nem mint akciót értékeli (177. old.), továbbá elhatárolódik attól az utóbbi években (főként ismeretterjesztő életrajzok formájában) elterjedt tendenciától is, amely a női főszereplőt leginkább szenvedő nőként mutatja be. Ennek ellenétes példája Mária Erzsébet Habsburg főhercegnő, akiről röviddel halála után már életrajzot írtak,⁴ és akit erényes élete miatt példaként állítottak a kortársak elé. Hertel a forráshiány folytán a főhercegnő életének és jellemének részletes bemutatásához ezt az életrajzot vette alapul. Ennek forrása egy 18. századi „oral history”-alany volt. Franz Wagner életrajzíró ugyanis Stephan Amiodt gyóntatópappal folytatott beszélgetéseket, és ez alapján állította össze hódoló művét a főhercegnő leánytestvére, Mária Anna főhercegnő, Portugália királynéja számára, testvérét bemutatandó. A 18. századi mű nem nélkülözi az elfogultságot, a jezsuita szerző világnézete áthatja a főhercegnő vallásgyakorlatáról és nézeteiről szóló részeket. Kontrollforrás hiányában sajnos az életrajz adatait nehéz ellenőrizni, de időnként az az érzésünk, hogy Hertel több kritikával is élhetne, nem csupán ismertethető a rendelkezésre álló közel egykorú életrajzot. Saját vélemény kialakítására sajnos a csekély forrásanyag miatt kevés lehetőség van, így arra a kérdésre, miért nem házasították ki a főhercegnőt ifjabb korában, csak mások spekulatív válaszait mutatja be, ő maga nem foglal állást – nagyobb fontosságot tulaj-

¹ Wührer, Jakob – Scheutz, Martin: *Zu Diensten Ihrer Majestät. Hofordnungen und Instruktionsbücher am frühneuzeitlichen Wiener Hof. Eingeleitet mit quellenkundlichen und editionstechnischen Überlegungen.* (Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 6.) Wien–München, 2011.

² <https://www.univie.ac.at/hofpersonal/de/das-projekt/>

³ Kubiska, Irene – Pölzl, Scharl-Michael: *Die Karrieren des Wiener Hofpersonals, 1711–1765. Eine Darstellung anhand der Hofkalen-*

der und Hofparteiprotokolle. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, Bd. 58.) Innsbruck–Wien–Bozen, 2013.; legújabb: uő: *Das Ringen um Reformen. Der Wiener Hof und sein Personal im Wandel (1766–1792).* Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. 60. Wien, 2018.

⁴ Wagner, Franciscus: *Vita et virtutes Mariae Elisabethae, Archiducis Austriae, Belgii Austriaci Gubernatricis.* Viennae, 1745.; uő: *Leben und Tugenden Mariae Elisabethae, Erzherzogin von Oesterreich, Regentin deren Oesterreichischen Niederlanden.* Übers. von Bernardo Lanz. Wien, 1752.

donít a 18. századi főúri leánygyermek neveltetési kérdéseinek, valamint a nőket megillető jogoknak. (185–191. old.) Ebben a fejezetben kapnak helyet azok a vizsgálatok, amelyek megvilágítják Mária Erzsébet szerepét mint helytartó, aki (női mivolta ellenére) császári fivérének képében lépett fel. A bigott és a politika iránt nem érdeklődő főhercegnő korábbi alakja helyett Hertel jóval árnyaltabb képet fest róla. Elsősorban a vallás kérdése kerül előtérbe, amely a hajadon és szűz helytartó főhercegnő (mai szóval) „imázshoz” érthető módon szorosan hozzátartozott. Arról azonban keveset közöl a szerző, hogy miként javítottak a helytartói időszak alatt az államháztartáson, milyen változásokat, reformokat vezettek be a tartományban. A kötet kitűzött célja ugyan nem ez volt, mégis hiányoljuk azokat a vizsgálatokat, amelyek megvilágíthatnák, mennyiben játszott szerepet Mária Erzsébet politikai aktórként. Vajon egyszerűen csak „odabigygesztette” az aláírását a rendeletekre? Mekkora befolyást gyakorolt az első miniszterre, aki egyben a főudvarmestere is volt, és milyen pozíciót töltött be a németalföldi tanácsosok és a főudvarmester között? A korszakban elhíresült janzenista-eset (221–230. old.) mellett csak egyházi téren ismerünk olyan konfliktust, amelyben a helytartónő bizonyíthatóan önállóan, a bécsi udvarból érkező utasítások ellenében járt el. (230–239. old.) Mária Erzsébet feladatkörét főként a számára kiadott instrukció alapján, míg fivéréhez fűződő kapcsolatát levelezésükből ismerjük meg. (216. old.) Tevékenységére jellemző volt a kegyesség, a könyörületesség, a szegényekkel szembeni bőkezűség, ami harmonizált a hajadon főhercegnő „imázssal”.

Az 5. fejezetet ismét a tematikus vizsgálatoknak szentelte a szerző. Ez az egyik legélvezetesebb és leginkább emberközelebi rész. Hertel a brüsszeli udvar működését világítja meg, a formális, ceremóniális előírásoktól kezdve az udvari programokon keresztül az udvar működéséig. Az udvari programok egyhangúsága (279–294. old.) alátámasztja

a korábbi nézeteket a főhercegnő unalmas udvartartásáról és udvari életéről. Az udvari intrikák, rangviták, a főhercegnő és a németalföldi nemesek (feszült) kapcsolatának bemutatása (294–319. old.) azonban mégis arról tanúskodik, hogy nem voltak a mindennapok zökkenőmentesek és eseménytelenek. A követett udvari ceremóniát gyakorta kellett átalakítani a főhercegnő női mivolta miatt, nem lehetett a bécsi normát minden tekintetben átvenni. Hertel a rendelkezésre álló bécsi és brüsszeli levéltári forrásokat jól kiaknázza, és képet kapunk az alacsonyabb beosztásban szolgálók munka- és életkörülményeiről is, arról például, milyen ételmezt és orvosi ellátást kaptak, hogyan tudták jogikat vitás kérdésekben érvényesíteni.

A 6. fejezet a főhercegnő elhunytáról szól (a fennmaradt boncolási jegyzőkönyvből a halál oka, a tüdőrák is megállapítható), továbbá a Bécsben már bevett gyászceremónia leírását és végrendeletének utóéletét fejtegeti a szerző. Ismét megjelennek az udvartartás tagjai, akik az örökhagyó akarata szerinti jövedelmeken, járandóságokon és értéktárgyakon vitatkoztak. (330–333. old.) A főhercegnő maradványainak utóélete szimbolikus: holttestét csak nyolc évvel elhunytá után szállították el Brüsszélből Bécsbe, ahol csendben és minden feltűnés nélkül került örök nyugóhelyére a kapucinusok templomába – hasonlóan feltűnésmentes, unalmas bécsi éveihez.

Az utolsó részben (336–341. old.) Hertel összefoglalja megállapításait és újabb irányokat, kutatási lehetőségeket jelöl ki a női uralkodók vagy főrangú, befolyásos női alakok kutatásával kapcsolatban, „Landesmutter” szerepükről és az udvaron belül betöltött helyzetükről.

Az egyes fejezeteket a brüsszeli belga királyi könyvtár gyűjteményéből, Jan Baptist Berterham flamand rézmetsző sorozatából származó egykorú metszetek másolatai illusztrálják, amelyek bemutatják a főhercegnő helytartó életét és pozícióját az udvartartás más szereplőjéhez mérten. A függelékben kapott helyett a bibliográfia (361–

380. old.), ezt megelőzően Hertel közli az udvartartás tagjait 1725-ből és 1741-ből (neveket, a belépés kezdetét, származási helyet), valamint a főhercegnő levelezéséből három darabot.

Hertel könyve nem csupán a ceremóniakutatás és udvarkutatás terén nyújt marandót és alapvetőt. Külön érdeme, hogy modern vizsgálati módszerekkel bevonja a *gender studies* körébe a férjezetlen, mégis politikailag jelentős szerepet játszó főhercegnőt. Külön alfejezetet foglalkoztat a főhercegnő személytelenített „testével”. A szerző Ernst Kantorowicz elméletét alkalmazza Mária Erzsébet esetében, a politikai és halhatatlan (állam)test, valamint a természetes és halandó test kettősségét vizsgálva. (257–268. old.) A főhercegnő férfias kinézete mellett hangsúlyozottan jelenik meg a nőkre nem jellemző magabiztos fellépése. Háttérbe szorított női szerepei és „tulajdonosságai” (termékenység, utódlás, anyaszerep) irrelevánsá váltak a ráruházott politikai, „férfi”-szerep következtében. Mindazonáltal Mária Erzsébet nemének döntő jelentősége volt a helytartói udvarban, amely meghatározta annak jellegét és a hajadon (vénlány) főhercegnő erényeit. Hertel joggal emeli ki a főhercegnő udvartartásának kivételességét, az azonban további vizsgálatokat tenne szükségessé, hogy e brüsszeli udvar kapcsán beszél-

hetünk-e modellértékű női udvarról (*Modell Frauenhof*, 339. old.). A rendelkezésünkre álló példák más női személyek udvartartásáról ugyanis jelentősen eltérnek az itt tárgyalttól, vagy azért, mert szuverén uralkodóról (I. Erzsébet angol királynő), vagy azért, mert férjezettéről, illetőleg özvegyről (Stuart Anna brit királynő) volt szó. Ilyen értelemben egyértelműen unikális esettanulmányokkal állunk szemben. A kötet megállapításai és felvetései ezen felül színesítik a képet az udvartartásokról, és rámutatnak arra, hogy szükséges a társadalmi nemi szerepek vizsgálata egy udvaron belül is. A szerző meggyőzően bemutatja, hogy a helytartó főhercegnő cselekvési mozgástere nagyobb volt, mint ahogy ezt eddig feltételezték. A hivatalok helyett ekkor, a 18. század első felében még az udvar volt a politika színtere, és a főhercegnő ügyesen „használta” saját érdeke szerint a „pártok”-at. Az ismeretlen, „elfelejtett”, érdektelennek tartott főhercegnő helyett izgalmas, érdekes történelmi személyiség, egyéniség képe bontakozik ki, megfűszerezve életszerű, a 18. századi mindennapokat tükröző példákkal – mindez élvezetes, olvasmányos stílusban.

KULCSÁR KRISZTINA